

Про православне монастирське життя в *Патериконі*
Сильвестра Косова (1635). Лексичне дослідження
O prawosławnym życiu zakonnym w „*Paterykonie*”
Sylwestra Kossowa (1635). Studium leksykalne

Jolanta Klimek-Grądzka

Katedra Języka Polskiego, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II,
Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin, Polska;
e-mail: jolanta.klimek@kul.pl

Abstrakt

W artykule została poddana analizie związana z życiem monastycznym leksyka pierwszego przekładu *Paterykonu* S. Kossowa (1635 r.). Wydzielone trzy duże kręgi semantyczne: 1. Budownictwo sakralne, 2. Życie zakonne, 3. Życie duchowe, zostały podzielone na szczegółowe pola, a ich leksyka skonfrontowana z odnośnymi dla epoki opracowaniami i leksykonami. W ten sposób ujawniono nieznanne dotychczas XVII-wieczne polskie słownictwo prawosławne, przybliżono realia życia i strukturę monasteru kijowskiego, a także wskazano sposoby udostępniania leksyki konfesyjnej czytelnikom innego języka i wyznania.

Słowa kluczowe: Kossow; Paterykon; monastycyzm; leksyka prawosławna; cerkiewizmy; Ławra kijowsko-pieczerska; XVII wiek.

Резюме

Метою даної статті є аналіз першого польського перекладу *Києво-Печерського патерика* (1635 р.) – тексту, який сильно пов’язаний із православним чернечим життям. Виділено три семантичні групи: 1. Сакральне будівництво, 2. Чернече життя, 3. Духовне життя, вони були розділені на більш детальні поля, а їхню лексику звірено з характерними для цієї епохи opracowaniami та лексиконами. Таким чином вдалося виявити досі невідому польську православну лексику XVII-го ст., а також наблизити деякі факти із життя та організації київського монастиря. Крім того показано на спосіб, в який конфесійна лексика постачалася читачам іншої мови та сповідання.

Ключові слова: Сильвестр Косов; Патерик; чернецтво; православна лексика; церковна лексика; Києво-Печерська Лавра; XVII століття.

Києво-Печерська Лавра це не тільки один із найвідоміших сакральних об’єктів сучасного Києва, це також місце, засновники та жителі якого, як помітила Людмила Нодзинська, “мали вирішальний вплив на формування місцевої християнської культури” (1989: 219). Історія цієї монументальної будівлі, яка своїм корінням сягає XI-го століття, неодноразово була предметом наукових розвідок. Це стосується, насамперед, т.зв. Верхньої Лаври, яка на

просторі віків стала об'єктом багатоаспектних наукових досліджень. Саме вивченню цієї частини цього грандіозного духовного комплексу присвятив у XVII ст. свою велику латиномовну роботу Ян Гербіній. У своєму трактаті *Religiosae Kiioviensium Cryptae in quibus labyrinthum et in eo corpora Heroum atque divorum roxolanitum ex nomine ad oculum demonstrat* (Єна, 1675) він не тільки обговорював етимологію слова *печера* (*pieczara*), але й розташування печер на карті Києва; він писав також про їхню історію, їхніх засновників, будівельні матеріали, а також про їхній вигляд, кшталт, способи копання та використання¹. Дуже часто об'єктом наукових досліджень було також життя отців, що жили в печерах. Найдавніший із них – *Кисво-Печерський патерик* – виник у XIII-му столітті, а в наступні роки він надалі поповнювався та модифікувався (пор. Nodzyńska 1989). Перший переклад *Патерики* польською мовою було здійснено в XVII-му столітті, згодом цей переклад став основою для української та російської версій.

Даний нарис це спроба продовжити дотеперішні дослідження, а також відгукнутися на постулат-заохочення Веслава Вітковського, щоб використовувати нові джерела та поповнювати давню конфесійну лексику (Witkowski 2000). У зв'язку із цим, нами було здійснено лексичний аналіз саме першого перекладу *Патерики* польською мовою: *Paterykon abo żywoty ss. Oycow pieczarskich* Сильвестра Косова, який було надруковано лаврською друкарнею в 1635 році².

Практика писати польською мовою, яка на той час вважалася “більш” літературною³, стала популярною в кінці XVI століття. Цей факт став неабияким викликом русинам, оскільки, по-перше, релігійні реалії треба було описувати чужою мовою, а по-друге – польськомовні тексти призначалися, головним чином, для римокатоликів, що, у свою чергу, було пов'язано з необхідністю не тільки пояснювати реалії православ'я та унії, але також віднайти паралелі з римокатолицьким віросповіданням. Це було необхідне для того, щоб не тільки стала зрозумілою лексика, але й уся комунікаційна ситуація.

¹ У своїй роботі Гербіній присвятив також увагу вивченню звичаїв та мови слов'ян. Цей фрагмент п.з. *Religiosae...* було нами проаналізовано в статті *Jana Herbiniusa uwagi o Słowianach i ich języku* (Klimek 2013).

² Посилаюсь на перше видання: Biblioteka Śląska, сигнатура 220218 I; спрощую запис s – ſ, á – a.

³ Пор.: „Въ литературѣ латинскій и польскій языки имели такое значеніе, что знаніе ихъ было необходимо для образованного Южно-русса или Западно-русса. (...) Въ концѣ XVI и особенно въ XVII вѣкахъ произведенія православныхъ Русскихъ (и духовныхъ, и мірянъ) на польскомъ языкѣ – вполнѣ обычно явленіе. (...) Уніаты и католики Русскіе XVI–XVII вѣковъ писали исключительно на польскомъ языкѣ” (Соболевский 2000, 2: 12–13).

Указану в даній роботі лексику, що складає різні лексичні групи⁴, супроводжують словникові гасла та інформації про її фіксування в польській мові XVI–го і XVII–го століть. З огляду на час появи перекладу Косова, еталонами визнаємо: *Thesaurus Polonolatinograecus* Грирогія Кнапія (1643), *Słownik polszczyzny XVI wieku*, *Słownik polszczyzny XVII i I. połowy XVIII w.*⁵, а також роботи Тереси Мініковської (*Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI wieku*), Марії Карплук (*Z polsko-ruskich związków językowych...*) та Веслава Вітковського (*Dzieje przenikania terminologii religijnej...*). Саме із вищеназваними розвідками я порівнюю присутність як лексем, так і їхніх контекстуальних значень у перекладі. При нагоді, слід звернути особливу увагу на деякі розбіжності поміж опрацюваннями М. Карплук та В. Вітковського, якщо йдеться про джерела. Вітковський подає такі польські та українські форми⁶, „які було віднайдено в текстах польських письменників, або у польськомовних текстах українських письменників, що призначалися не лише для українських читачів” (2000), у свою чергу, Карплук подає лише конфесійні полемічні тексти та наводить список лексем, витягнутих із староукраїнської мови. У даній розвідці ми фіксуємо лише такі слова⁷, які прямо стосуються монастирського та церковного життя, без огляду на їхню етимологію (саме цим пояснюється присутність у цьому списку польської, церковної, грецької та латинської лексики) та вказуємо їхню наявність⁸ у названих лексиконах та опрацюваннях.

I. Сакральне будівництво

1. Назви будівель:

cerkiew ‘kościół obrządku wschodniego’ (SPXVI: 3: 159): Cerkiew zbudować [61]; Cerkiew wystawić na imię naświętszey Bogarodzice [63]; poświęcona była Cerkiew Pieczarska [66]; wykopali Pieczarę a w oney Cellę y Cerkwie porządne [19]; (Minikowska 1980: 33, Karpluk 1996: 13; Knapiusz ‘kościół’, 1643: 61);

⁴ Утворюючи семантичні групи, посилаємось на опрацювання Лещинського (1998), Вітковського (2000), але намагаємось відобразити тематику *Патерика*. Саме так пояснюємо пересування, відсутність одних та присутність інших груп.

⁵ Використовуємо інтернетне джерело, у зв’язку із цим нерідко трапляється така ситуація, коли можна вказати лише нотацію (вказуючи дату(и) та автора) або відсутність у каноні.

⁶ Вітковський подає матеріал за: *Słownik staropolski, Słownik polszczyzny XVI wieku*, словниками Лінде, варшавським словником, словником Дорошевського. У жодному із цих лексиконів *Патерик* Косова не виступає основним джерелом.

⁷ Опис подається тільки у випадку, коли дане гасло було багатозначне в минулому, коли зміст, записаний у словнику, відрізняється від того, яке подає Косов, або в випадку, коли колишнє значення відрізняється від сьогоденного.

⁸ Застосовуємо позитивне посилання, тобто коли дане гасло не з’являється в словнику або опрацюванні, воно не згадується.

kaplica ‘mały kościół lub nieduże pomieszczenie z ołtarzem, przeznaczone do uprawiania kultu religijnego, też wydzielona część kościoła’ (SPXVI, 10: 81): jest zmurowana kaplica na imię święte Jana Krzyciela [89]; (Minikowska 1980: 91);

monaster ‘klasztor w Kościele wschodnim’ (SXVII): Z Monastera S. Lawry Pieczarskiej Kiowskiej [B1v]; sprawował Monasterem [21]; mieszkała w Monasterze Panieńskim [28]; dawał wiele na oprawę Monastera [64]; (Minikowska 1980: 91; Karpluk 1996: 16; Witkowski 2000).

2. Інтер’ер Лаври:

A. Приміщення, частини монастиря:

cella ‘cela klasztorna, mała izdebka, komórka, niedbale sklecona, nędzna, pozbawiona wygód chatka pustelników i ascetów’ (SPXVI, 3: 147); ‘izba w klasztorze lub pustelni’ (SXVII): Celle postawili i oparkanili [20]; w Celli tamtey [35]; do żadnego Celle [35]; Cellę postawić wedle stare Conwentu [127]; trunnę swoię wzięwszy przyniosł do Pieczary [136]; zamknął się w ciasney Pieczarze w Celli barzo małej, ktorey ledwo było na cztery łokcie [78–79]; wykopali Pieczarę a w oney Cellę y Cerkwie porządne [19]; (Knapiusz: *cela* albo *cella mniska*, 1643: 60)

chór ‘część Kościoła, gdzie wielki ołtarz i formy kapłańskie’ (Knapiusz 1643: 302): w Cerkwi na chorze iest skarbiec [35]; Chor Cerkiewny, który pospolicie zowią Połatą⁹ [89]. У словниках відсутнє значення ‘miejsce w cerkwi’, а лише ‘w kościołach rzymskokatolickich: miejsce w prezbiterium przeznaczone dla kanoników, zakonników i śpiewaków kościelnych (kantorów) do odmawiania lub śpiewania tzw. godzin kanonicznych’ (SXVII); імовірно, Косов використовує польське слово *chór* ‘miejsce podwyższone, wydzielone’ для означення т.зв. підвищеного місця (за престолом) у вівтарній частині церкви (пор. Smykowska 2008: 29);

komorka ‘cela, pomieszczenie, w którym mieszkali zakonnicy, pustelnicy lub kapłani’ (SPXVI, 10: 509), ‘pokoik, cela, sypialnia’ (SXVII): uczyniwszy sobie komorkę, zamknął się w niey nigdzie nie wychodząc [83]; (Knapiusz 1643: 294);

obora: w oborze barzo wielką przeszkodę czynią dyabli [41]; (SPXVI, 19: 296–298; SXVII; Knapiusz 1643: 569);

ołtarz: wiodł mnie do Ołtarza [159]; (SPXVI, 21: 327–332; Knapiusz 1643: 626; SXVII);

pieczara ‘zagłębienie w ziemi lub skale, naturalne bądź wykonane przez człowieka, służące jako schronienie albo grobowiec’ (SPXVI, 24: 39): Pieczarę był wykopał [10]; w (pieczarze) pobożnie dni żywota pędził [10]; mieszkaiąc ścisło w Pieczarze [21]; zaparł się w iedney Pieczarze [109]; wykopali Pieczarę a w oney Cellę y Cerkwie porządne [19]; (Minikowska 1980: 98; Karpluk 1996: 50; Knapiusz 1643: 684);

⁹ Pospolicie (буденно), тобто т.зв. простою мовою, по-руськи. Укр. *палата* ‘komora, izba’.

refektarz ‘sala jadalna w klasztorze’ (SXVI: 35: 180; лише два посвідчення), ‘stołowa izba u zakonnikow abo kapłanow, i u inszych w pospolitości żyjących’ (Knapiusz 1643: 914): z Refektarzu [33]; do Refektarza [80];

skarbnica: w skarbnicach Monasterskich [A3];

spizarnia: szedł do Szpizarni [40]; (Knapiusz 1643: 1043; SXVII);

trapeza ‘sala jadalna’: przyszedł do Trapezy, co dialektem Lacińskim Refectorium znaczy [163];

В. оснащення:

deska ‘semantron’¹⁰: Panamar abo Zakrystyan w deskę bił do Cerkwie [35]; trafiło się temusz świętemu wyszedszy z Cerkwie po Jutrzni siedzieć blisko deski, w którą biią na zgromadzenie Braciey [70];

obraz 1. ‘malowidło’, 2. ‘ikona’: Cerkiew zbudowawszy obrazami [...] ozdobili [20]; obrazy malował [90]; chcąc ią ozdobić obrazami wedle zwyczaju cerkiewnego [92]; (Knapiusz 1643: 573; SPXVI, 19: 339–347);

С. мощі святих печерських:

relikwie ‘kości świętych ludzi ku czci ich wystawione kościelnem zdaniem’ (Knapiusz 1643: 916): Reliquie świętych [B2]; śś. Oycow Pieczarskich Reliquie [7]; (SXVII – *relikwia*) peryfrazy: Święte y nieskazitelne Ciała [A3];

mirotoczywy ‘wydzielający mirrę’: Mirotoczywe kości [B3v]; [ciała] Balsamě Cedrowy sokiem namazane [8].

II. Чернече життя

1. Назви, що вказують на:

А. статус у монастирській спільноті та/або зв’язок із спільнотою:

archimandryta ‘dostojnik Kościoła wschodniego, stojący na czele mandry, tj. klasztoru lub kilku klasztorów; opat generalny’ (SPXVI, 1: 203): Błogosławieni Archimandrytowie [B3v]; (Minikowska 1980: 13, Karpluk 1996: 13);

brat/społbrat ‘brat z bractwa’ (Knapiusz 1643: 44), ‘zakonnik, mnich’ (SPXVI, 2: 416–423): Bracie Antoni [18]; Braciey Zakonnych [19]; Bracia Pieczarsci [20]; Brata swego w Chrystusie [123]; Brat moy w Chrystusie [129]; w poczet Braciey swoiey policzył [30]; moią społbracią [68];

comiliton: świętych Commilitonow [B1v]; у польській мові відсутнє посвідчення значення ‘członek wspólnoty zakonnej’, воно використовувалось лише (та у деяких кругах надалі використовується) як ‘wspólnota’, ‘koledzy ze studiów’; у SXVII ‘towarzysz broni’ (1656–1688);

ihumen ‘w Kościele wschodnim przełożony klasztoru, opat, przeor’ (Minikowska 1980: 60); Ihumen [17]; wzięli [...] za Ihumena [20]; (Karpluk 1996: 15); також *ihumeństwo*;

¹⁰ Semantron ‘deska, w którą mnisi uderzali, zwołując się na modlitwę’. В іншому місці Косов пише, однак: do Jutrzni dzwonić [50].

kleryk ‘duchowny niższych święceń, przygotowujący się do służby bożej, także każdy duchowny’ (SPXVI, 10: 354): iezeli Kleryk, żeby był wyrzucony [B2v] – тут у протиставленні до *laik*, що може засвідчувати про ширше значення лексеми *kleryk*; (Knapiusz 1643: 281);

ojciec ‘osoba stanu duchownego, także pustelnik’ (SPXVI, 20: 22): ś. Oćiec [29]; Bogoboyny a pokorny Oćiec [34]; Карплюк подає церковне значення ‘tytuł biskupa’ (1996: 27), однак у *Патерику* воно не зустрічається, замість того воно приймає, близьке до польського, значення ‘zakonnik mający święcenia’; (Knapiusz 1643: 654);

posłusznik ‘nowicjusz zakonny; pomocnik zakonnika’: zawoławszy posłuszника swego posłał prosząc aby go nawiedził Theodozy święty [69]; (Karpluk 1996: 51, Witkowski 2000, SPXVI у значенні ‘ten, który jest posłuszny; pokutnik’, 28: 63);

prezbiter ‘przełożony bractwa cerkiewnego’ (SXVI, 30: 264): teyże pracy u iednego się Præsbitera bawił [26]; O SWIETYM DAMIANIE PRESBYTERU PIECZARSKIM [68];

przełożony: za Przełożonego [20]; (Knapiusz 1643: 846);

starszy ‘starszy zwierzchnością’ (Knapiusz 1643: 1063): pobożnego Starszego [31]; z swoim Starszym [68]; ś. Starszego Ihumena Pieczarskiego [119];

staruszek: Staruszkę [32]; (Knapiusz 1643: 1063);

starzec ‘zaszczytny tytuł zakonnika’ (Karpluk 1996: 30): do starca świętego [32]; od Starca [32]; (Knapiusz 1643: 1064);

zakonnik: zakonnicy [20]; mąż Bogoboyny a Zakonnik prawdziwy [33]; zakonnik mający iuz Kapłaństwo na sobie [68] (Knapiusz 1643: 1371).

B. Роль (посада) у згромадженні:

ekonom ‘ochmistrz’ (SPXVI, 6: 534): Oekonom Monastera Pieczarskiego [126]; poszle [...] do Oekonoma, żeby po mąkę z worami przysłano [127];

fortyan: kołatał do fortyana [31];

kluczник: szedł Kuchmistrz do Kluczника [40]; (SPXVI, 10: 376–377; Knapiusz 1643: 284);

kuchmistrz: kazał Kuchmistrzowi Braciey pozostały w Monasterze dać do stołu [41]; (SPXVI, 11: 530–531; Knapiusz 1643: 334; SXVII);

latopisca/latopisiec ‘średniowieczny kronikarz, dziejopis zwłaszcza na Rusi’ (SPXVI, 12: 61–62 – *latopiszec*): Latopisca słowiański Święty Nestor [11]; Latopisiec Pieczarski [50]; (Minikowska 1980: 86 – *latopisca*; Knapiusz 1643: 351 – *latopis*);

panamar ‘stróż cerkiewny’ (Karpluk 1996: 17): panamar abo Zakrystyan w deskę bił [35]; Zakrystyana abo zawiadującego rzeczami Cerkiewnemi [39]; у додатковому покажчику (online) до SXVI це слово появляється з записом *panamar* – не вміщається у канон джерел. Witkowski (2000) – *patamar*, Smykowska (2008: 69) – *ponomar*.

paraechlesiarch ‘zakrystian’: poszli do Paraeclesiarcha to iest Zakrystyana [133];

piekarz: czasu iedne^o przyszedł piekarz [40]; (SPXVI, 24: 52–53; Knapiesz 1643: 686)

posługacz: ponieważ się nami posługacze brzydzą [134];

szafarz (strawny, obrocny ‘Oeconomus’ – Knapiesz 1621: 1096): przyszedzszy szafarz, powiedział świętemu THEODOZEMU, iż nie ma czego Braciey dać ieść [38];

wrotny: uczyniono go Wrotnym [147];

zakrystian ‘panamar’: Zakrystyana abo zawiaduiącego rzeczami Cerkiewnemi [39]; poszli do Paraeclesiarcha to iest Zakrystyana [133].

Інші (неномінальні) вираження, що вказують на діяльність монахів: опрашовал księgi [33]; sznury mu kręcąc do ksiąg [33].

2. Нейтральні назви:

duchowny: duchowni [19]; (SPXVI, 6: 150–162; Knapiesz 1643: 153);

kapłan ‘tu: duchowny’: Kapłana [69] (SPXVI, 10: 83–95; Knapiesz ‘ksiądz’ 1643: 264);

pasterz: czuły Pasterz [21, 34]; ich pasterz [49]; (SPXVI, 23: 284–292; Knapiesz 1643: 672);

świeszczennik ‘kapłan’ (Witkowski 2000 – *swieszczennik*): wodą [...] się Swieszczennicy po Kōmuniey umywają [91].

3. Назви церковних функцій (поза Лаврою):

archiepiskop ‘arcybiskup w Kościele prawosławnym’ (SXVII): Niech Cerkwią Pieczarską ani Archiepiskop, ani ktokolwiek od Cleru (...) władnie [47]; (Karpluk 1996: 12, Witkowski 2000);

episkop ‘przełożony kościelny, biskup, zwłaszcza w Kościele wschodnim’ (SPXVI, 3: 557): Pobożni Episkopowie [B3v]; Synod Episkopow [19]; uczyniono go Episkopem Nowogrodzkim [85]; (Minikowska 1980: 52, Karpluk 1996: 14, Witkowski 2000);

metropolit ‘w Kościele katolickim i niektórych prawosławnych arcybiskup stojący na czele prowincji kościelnej obejmującej kilka diecezji’ (SPXVI, 13: 285): Święci Metropolitowie [B3v]; Metropolitowie [9]; Metropolit [9, 19]; (Knapiesz 1643: 397; ‘zwierzchnik Kościoła prawosławnego na Rusi’ Minikowska 1980: 90, Karpluk 1996: 17, Witkowski 2000).

4. Чернеча формація:

wstąpić w zakon: w Zakon wstąpił [19, 21, 90]; wstąpić do Zakonu [102];

udać (się): na cnoty y pobożności zakonne y ostry żywot udał [24];

postrzyc w zakon: postrzyże w Zakon [73]; postrzyc [73]; w Zakon wzięto y postrzyżono [75]; postrzygł Panięcia i Eunucha [75]; postrzygł go w Zakon [115];

przyjąć (w) zakon: w zakon przyjętym bydź [27]; przyjął go do Zakonu [78]; świat opuściwszy Zakon przyjął [89]; twardego życia Zakonniczego iął [117];

przyjąć do habitu ‘przyjąć do zakonu’: przyjął go do habitu [78];

schima: Oblecz się w Schimę to iest doskonały Habit [153]; iednemuście dali Habit Schimy to iest: doskonały Profesye [136]; мала або велика схима – обітници зроблені ченцями, пов'язані з їхніми атрибутами та обов'язками (див. Smykowska 2008: 94);

wziąć habit: w Zakon wzięto y postrzyżono [75];

(za)wziąć żywot: Zakonniczy żywot ostry w Monasteru Pieczarskim wziął [109]; żywot Zakonniczy zawziął w Pieczarze ś. [123]; za Zakonniczy się wziąć żywot [132];

zacząć: żywot Zakonniczy [...] zaczęli [66];

zaprząć się: w ciężary zakonnicze się zaprzęże [72];

zostać zakonnikiem: nigdziey się za wrota Monasterskie, iako został Zakonnikiem, nie wychyłał [98].

5. Чернечі обряди:

A. Атрибути:

habit – з нахилом до широкого єднання і дієсловом, дуже часто як тверде з'єднання: obleka go w habit [17]; *da(wa)ć habit:* habit zakonniczy dawał [81]; iednemuście dali Habit Schimy [136]; *oblec w habit:* obleka go w habit [17]; w habit oblec [27]; oblecz się w Schimę to iest doskonały Habit [153]; *odziać w habit:* w habit Mniski odziać [73]; *ubrać w habit:* w Zakonny habit ubrał [75]; *wziąć habit:* wzięwszy habit mieszkała w Monasterze Panieńskim [28]; wzięwszy habit zakonniczy i żywot ścisły w Monasteru Pieczarskim [102]; przy wzięciu habitu [135]; habit zakonniczy [73]; (SPXVI, 8: 276–277; SXVII);

mantia 'szeroka peleryna zakładana po postrzyżynach na znak ochronnej siły Boga, a także obietnica wypełniania reguł życia zakonnego' (Wysocka 2005): płaszczem swoim który zowią Mantią [138];

włosienica: oblokszy się włosiennicę [81]; włosiennicę [10]; koszula iego była włosienica [33]; włosiennicą, postem, niespaniem, twardo leganiem & c. nieprzyiaciela dusz i zbawienia ludzkiego molestował [96]; synonim: sukienka włosiana [33]; (Knapiusz *włosienica* 1643: 1273).

B. Надання імені:

dać imię: Dał mu imię Barlaam [73]; dał mu imię Ephrem [75]; przyiąwszy w Zakon dał mu imię Prochor [117].

C. Надання/прийняття санів:

благославіć na: błogosławił na Ihumenstwo Pieczarskie [57];

inaugurować na: na Metropolią go inaugurować [19];

objąć: objąwszy Ihumeństwo [21];

obrać na/za: na Ihumenstwo Pieczarskie był obrany [28]; za Ihumena obierali [47];

poświęćć na: poświęćili na ten urząd Hilariona [19]; poświęćić na Metropolią [22]; на Капłaństwo poświęćил [91]; ś. Theodozyus był на капłaństwo poświęćony [28];

sakra: nie masz sakry y błogosławieństwa [158]; (SPXVI);

uczynić: uczyniono go Episkopem Nowogrodzkim [85].

III. ДУХОВНЕ ЖИТТЯ

1. Назви та описи церковних таїнств та релігійних заходів:

Eucharystia (Євхаристія): przy Ofierze bezkrewney¹¹ [8]; Metamorphosim uczynił [10]; bezkrewna ofiara iednorodzonego Syna Wszechmocnemu Oycu [25]; wodą [...] się Swieszczennicy po Kõmuniey umywają [91]; naświętszy Sakrament Ciała y Krwie Zbawiciela naszego [91];

Miropomazanie: Oleiem świętym pomazywał [68];

Sakrament namaszczenia chorych/pogrzeb (Маслосвятя/похорон): [zmarłego] odziawszy według zwyczaiu zakonnego niesiono do Cerkwie [95]; otarli go y uwinęli iako iest umarłego Zakonnika zwyczay uwiać [144]; ostatnią posługę uczynili [144].

2. Назви богослужінь / молитов, форми чернечого життя:

A. Богослужіння, молитви:

hymn: odprawiając zwyczajne Hymny umarłemu [49]; (SPXVI, 8: 379–380);

Jutrznia: z wieczora aż do Jutrzni [29]; do Jutrzni sygnować poczęto [35]; Jutrznią odprawiwszy [163]; (SPXVI, 9: 540–541; Knapiusz 1643: 255; SXVII – 1656–1688);

Kompleta: po Paweczerni abo Komplecie [28]; Kompleta się od Zakonnikow odprawuie [35]; (SPXVI, 10: 514–515; Knapiusz 1643: 295);

liturgia ‘msza’ (Karpluk 1996: 16): nie pieczono Prospchor do ś. Liturgiey [25]; służyli Liturgią świętą [67]; Prospchory to iest Chleby należące do świętey Liturgiey [25]; Chleb do Liturgiey ś. należący to iest Prospchory piec [137];

nabożeństwo: po odprawieniu nabożeństwa [67]; nabożeństwo [24]; (SPXVI, 15: 366–377; Knapiusz 1643: 452; SXVII);

Nieszpor: iuz był czas Nieszporny [41]; na Wieczernią abo Nieszpor [67]; (SPXVI, 18: 109; SXVII – 1656-1688);

Paweczernia: Po Paweczerni abo Komplecie [28];

Wieczernia: na Wieczernią abo Nieszpor [67].

B. Назви релігійних обрядів:

modlitwa: modlitwy odprawować [18]; modlitwy odprawiającego [28]; modlitwy nad nim odprawował [68]; po odprawieniu zwyczajnych pogrzebom modlitw nieśli ie do Pieczary [160]; (do) modlitw y czytania Psalterza się udawał [29]; w postach, w modlitwach, w niespaniu lata pędziwszy [27]; w poście, modlitwach y umartwieniu ciała [44]; (SPXVI, 14: 544–565; Knapiusz 1643: 422; SXVII);

modły: pułnocne modły¹² [35]; do Cerkwi na gorące modły chadzał [24]; w pościech y w modłach dzień y noc trawiać [19]; Psalm y modły gorące

¹¹ *Bezkrwony* ‘bezkrawawy’ – грецька форма (Karpluk 1996: 22).

¹² Т.зв. цс. ро́лносщчница, пол. nokturn (Smykowska 2008: 69).

odprawując [19]; zakonne modły i umartwiania ciała [25]; Psalmi y modły gorące odprawując [19]; na prace y trudy ustawicznie na modły chodząc do Cerkwie [25]; dla nocnych modł y Hymnow [32]; (*modła*: SPXVI, 14: 565–567, Knapiusz 1643: 422);

peregrynacja: na peregrynacją się był udał do Jeruzalem [74]; (SPXVI, 23: 385; SXVII – 1656–1688);

pokłon: pokłony biiącego [28]; Pokłony i Psalmi odprawował [18]; Hymny, pokłony odprawuią [21]; (SPXVI, 26: 315–317; Knapiusz 1643: 757);

post: w pościech y w modłach dzień y noc trawiąc [19]; w postach, w modlitwach, w niespaniu lata pędziwszy [27]; w poście, modlitwach y umartwieniu ciała [44]; włosiennicą, postem, niespaniem, twardo leganiem & c. nieprzyziaciela dusz i zbawienia ludzkiego molestował [96]; (SPXVI, 28: 119–123; SXVII);

processya: Processya idzie [46]; (SPXVI, 30: 305–307; Knapiusz 1643: 822).

C. Події літургійного року:

Kwietney niedziele [44];

przed świętem Wniebowzięcia Naświętszey Panny [50];

przez Post Wielki [48].

D. Об'єкти, пов'язані з богослужінням (релігійним культом):

księgi: opracował księgi [33]; sznury mu kręcąc do ksiąg [33];

prosfora 'chleb święcony, używany jako hostia w Cerkwi': Prosfory to iest Chleby należące do świętey Liturgiey [25]; Chleb do Liturgiey ś. należący to iest Prosfory piec [137]; u Karpluk tylko w postaci *proskur*, *proskor* (Karpluk 1996: 18–19).

У названому в заголовку даної статті лексичному полі дуже чітко виділяються ділянки, що стосуються: окреслення ченців (разом з їхніми гоноративами), буденного життя (мирного і духовного) Лаври, атрибуції ченців та їхньої духовної формації. Слабко представлена (і менш різноманітна) лексика, пов'язана з сакральним будівництвом, вітварями, іконами, предметами релігійного культу тощо. Вартує також згадати про церковні присвяти, назви святинь, перифрази Лаври та Русі (коли в номінаціях використовуються звернення до сакральної сфери) та назвати деякі приклади із *Патерики*:

1. Перифрази Києво-Печерської Лаври: Pieczary Kiowskie [A3]; Gniazdo Oycow śś. Pieczarskiey Lawrze [B1v];

2. Присвяти церков (на території Лаври та поза її територією): W Cerkwi Świętey Bogarodzice Dziesięcinney [16]; Cerkwi tam na imię Świętych Apostołów założoney [18]; Cerkiew wystawić na imię naświętszey Bogarodzice [63]; Cerkiew pod imieniem Naumileyszey Matki [63];

3. Метафоричні окреслення Русі: номінація Русі з використанням посилення на священну сферу, напр.: Rodzicielka Anyołów Ziemnych (...) piastunka żołnierzow Chrystusowych [B3v].

Дуже цікава картина впливає також з опису монастирського життя. Найчастіше підкреслюється *pobożność* (благочестивість) цього життя: w [pieczarze] pobożnie dni żywota pędził [10]; pobożnie dni swoje w Monasteru prowadził [30]; його складність: *ostry/ostro*: ostrego życia [10]; iest pokornym, dobrym y dziwnie ostro żyjącym [20]; w Zakonnym życiu ostrym [71]; Zakonniczy żywot ostry w Monasteru Pieczarskim zawziął [109]; zakonniczy ostry żywot szczerze zawziąwszy [137]; *ścisły/ścisko*: mieszkając ścisło w Pieczarze [21]; żył ścisło [27]; wziąwszy habit Zakonniczy y żywot ścisły w Monasteru Pieczarskim [102]; *ciasny*: Ciasną barzo drogą bieg życia Zakonnego pędząc [102]; ciasną drogą Zbawiciela szukał [117]; *twardy*: twardego życia Zakonnicego iął [117]. На тому тлі зовсім винятковим являється вживання терміна *anielski* (ангельський): Anyelski żywot prowadząc [27]. Релігійне покликання представлено, в основному, з використанням топосів: боротьби (з собою), подорожі (до Бога) та служіння (Богові). Чернече життя представляється як *droga* (дорога): ciasną drogą Zbawiciela szukał [117]; Ciasną barzo drogą bieg życia Zakonnego pędząc [102]; життя як *jarzmo* (ярмо): chcąc w iarzmie Chrystusowym pędzić lata swoje [102]; служіння: na służbę Bogu [30]; go Zbawiciel do pocztu sług swoich powołał [137]. Інколи монах представлений як *rycerz* (лицар): W poczet zakonnych rycerzow [25]; добровільний *więzień* (в'язень): Więzień Chrystusow [74] або *żołnierz* (жовнір): Prawdziwy Chrystusow żołnierz [73].

З огляду на генологічну приналежність *Патерику*, найчастіше появляється мотив духовної формації святого, що, у свою чергу, мотивує широку лексичну сітку. Як бачимо, велике поле утворюють звичайні особові назви у сфері назв санів і функцій, що виконуються духовенством та мешканцями печер, а також у сфері чернечої формації (пор. Domitrak 2016). На фоні наявних у словниковій частині цієї статті лаконічних формулювань (*przyjść do habitu* та його синоніми), зовсім винятковим виглядає розлогий опис чудесного прийому до згромадження святого Пимена Печерського:

A tak iedney nocy / gdy wszyscy spali / weszli do niego Anyołowie w osobie Ihumena i Braci / iuż z świecami / y przynieśli zsobą Ewangelią / nożyczki / włosienicę / kukul¹³ / y wszystkim Habit Zakonniczy; y mówią do niego: Chceszli bydź Zakonnikiem? A święty Pimin z wielką radością odpowiedział: tegom ia całym sercem pragnął dawno [...] Zaraz tedy Młodzieńcy pytając go według zwyczaju w Zakonny żywot postrzyżenia, zachowuiąc wszystkie ktoreby przynależały do aktu takowe okoliczności, oblekli go w Habit doskonały, y dali mu swicę, mówiąc: Do czterdziestu dni ta świeca nie ma zgasnąć / gorejąc we dnie y w nocy: to sprawiwszy / odeszli do Cerkwie/ a włosy iego ostrzyżone w obrusie położyli na grobie świętego Theodozego (132–133).

Сильвестр Косов усвідомлював, що деякі описувані ним у *Патерику* питання, можуть створювати проблеми з розумінням, особливо читачам

¹³ „Головний убір, гострий капюшон з п'ятьма вишитими хрестами, довгі кінці якого падають на груди і спину. Як символ вищих сфер ангельських, кукул нагадує, що навіть ангели прикриваються крильми, співаючи гімни” (Wysocka 2005).

іншої мови та сповідання. Промовистим доказом того і водночас засобом протидії можливої некоммуникативності *Патерику* є, на нашу думку, численні словникові пояснення у вигляді¹⁴:

1. посилань на іноземні мови: Chor Cerkiewny, który pospolicie¹⁵ zowią Połatą [89]; przyszedł do Trapezy, co Dialektem Lacińskim Refectorium znaczy [163]; płaszczem swoim który zowią Mantią [138];

2. синонімічного визначення: Po Paweczerni або Komplecie [28]; Panamar або Zakrystyan [34]; Na Wieczernią або Nieszpor [67];

3. реалізнавчого визначення: Proshory to iest Chleby należące do świętey Liturgiey [25]; Chleb do Liturgiey ś. należący to iest Proshory piec [137]; Exorcysmy to iest Modlitwy zaklinające diabła [103]; Oblecz się w Schimę to iest doskonały Habit [153]; iednemuście dali Habit Schimy to iest: doskonały Profesyej [136].

У випадку дефінієндуму в вираженні: Zakrystyana або zawiadującego rzeczami Cerkiewnemi [39], можна сумніватись, про яку саме модель означення тут ідеться (синонімічне чи реалізнавче), хоча це має вторинне значення. Вартує, однак, звернути увагу на те, що загалом у *Патерику* дефініції не повторюються, більше того, зустрічаються розвинення значень, а також більш зрозумілі пояснення значень неправославному читачу. Спочатку з'являється мовний еквівалент, а потім визначення польського гасла: *panamar* – *paraeclesiarch* – *zakrystian* – ‘zawiadujący rzeczami cerkiewnymi’. У місці номінації Косов неодноразово застосовує дескрипцію, напр. *pułnocne modły* замість *noszcznica*; це, звичайно, може бути спричинене відсутністю польського еквівалента. В іншому місці в аналогічній ситуації автор все ж таки застосовує “простий”, староукраїнський еквівалент, хоча він і не є формальним відповідником: *chór* – *połata*.

В аналізованому нами джерельному творі відсутній нахил, про який пишуть як Юлія Домітрак (яка вивчає писання Іоанікія Галатовського з XVII-го ст., 2016), так і Анна Дилонгова (яка відноситься до першої половини наступного століття):

Деякі терміни, що постійно вживалися у східній Церкві, замінялися польськими. Так, замість поп казали ксьондз, замість владика – єпископ, замість архімандрит – абат, замість церква – костьол і т.д. (1994: 49).

Про подібний виняток може у *Патерику* засвідчувати відсутність лексеми *czerniec* (чернець) ‘zakonnik obrządku wschodniego’ (Minikowska 1980: 41), а замість того застосування польського *brat*, *zakonnik*, або вживання лексеми *obraz* у двох значеннях ‘każde malowidło’ та ‘ikona’. Цікавим є те що ця

¹⁴ Подвійна мотивація – дидактична та риторична – керує Петром Могилою, який вводить міжмовні дефініції до „Lithosa” (Klimek-Grądzka 2015).

¹⁵ Pospolicie (буденно), тобто т.зв. простою мовою, по-руськи.

остання лексема у другому значенні з'являється з дієсловом *malować* (малювати), а не *писаć* (писати).

Підсумовуючи наші роздуми про лексику *Патерики* вартує підкреслити, що перекладаючи цей один із найважливіших текстів православного чернецтва, Косов поводить себе як справжній представник київської інтелігенції XVII-го століття. Він успішно використовував відомі йому мови: польську, руську, церковну та грецьку, щоб його переклад був не лише адекватним, але також і зрозумілим для польського (можливо також – католицького) читача. Проведені Марією Карплук дослідження XVI-ти вічного матеріалу дозволяють зробити висновки, що

Християнство, прийняте з Візантії, дарувало древній Русі переклади вдосконаленої століттями середньовічної грецької теологічної літератури. Її мовні фрагменти приходять як грецькі кальки до польської мови, коли вона зустрічається з православ'ям. Другий, сильніший струм, іде до нас через латинську літературу, формуючи таким чином досі не вивчену християнську латинську термінологію (2010: 233).

У своїй роботі *Polsko-ruskie związki językowe...* Марія Карплук називає 162 XVI-ти вічні лексеми, що „стосуються сфери релігійного життя східних слов'ян”, що є значним розвиненням списку, запропонованого Тересою Мініковською, який складає 36-елементів (за: Karpluk 1996: 63). У відповідних опрацюваннях, а також у статті В. Вітковського, яка їх поповнює, не названо присутніх у Косова конфесійних лексем (або подано в іншій фонетичній постанові): *schima, kukul, swieszczennik, Paweczernia, prosfora, trapeza, Wieczernia*. Вибраний з *Патерики* матеріал не завжди засвідчений у словниках XVI–XVII-го ст.ст. Ці спостереження, поєднані з результатами досліджень інших польськомовних текстів у галузі східної духовності, допомагають розширити конфесійну лексичну сітку та ще раз підтверджують велике значення київського центру у формуванні польської православної лексики.

ДЖЕРЕЛО

[PK] S. Kossow, *Paterikon abo żywoty ss. Oycow pieczarskich...*, Kijów 1635 (перше видання: Biblioteka Śląska w Katowicach, nr 220218 I).

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

- Domitrak Y., 2016, *Słownictwo kościelno-religijne w XVII-wiecznej polszczyźnie Joannicjusza Galatowskiego*, „Prace Filologiczne”, s. 91–114.
- Dylągowa H., 1994, *Unia brzeska – pojednanie czy podział?*, w: *Unia brzeska. Geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Łużny, F. Ziejka, A. Kępiński, Kraków, s. 45–53.
- Karpluk M., 1996, *Z polsko-ruskich związków językowych. Słownictwo cerkiewne w polszczyźnie XVI wieku*, Warszawa.

- Karpluk M., 2010, *Z prawosławnego słownictwa ruskiego w polszczyźnie XVI wieku*, w: tejże, *Staropolskie studia językoznawcze*, Kraków, s. 227–233.
- Klimek J., 2013, *Jana Herbiniusa uwagi o Słowianach i ich języku*, w: *Cum reverentia, gratia, amicitia... Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogdanowi Walczakowi*, red. J. Migdał, A. Piotrowska-Wojaczyk, t. 2, Poznań, s. 63–76.
- Klimek-Grądzka J., 2015, *Definiowanie pojęć religijnych w „Lithosie” Piotra Mohyły*, w: *Ватрослав Ягуч і проблеми слов’янознавства*, Kiev, s. 91–101.
- Knapiusz G., 1643, *Thesaurus Polonolatinogræcus*, t. 1, Kraków, http://www.mimuw.edu.pl/polszczyzna/Knapski/Knapski_DjVu/t1kk.html [dostęp: 5.11.2017].
- Leszczyński Z., *Religijne słownictwo i frazeologia w Kronice mohylowskiej z 1747 roku*, 1998, w: *Czterechsetlecie unii brzeskiej. Zagadnienia języka religijnego*, red. Z. Leszczyński, Lublin, s. 83–98.
- Minikowska T., 1980, *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.*, Warszawa.
- Nodzyńska L., 1989, *O pierwszym polskim opracowaniu „Pateryku kijowsko-pieczerskiego”*, w: *Chrześcijański Wschód a kultura polska*, red. R. Łużny, Lublin, s. 219–227.
- Smykowska E., 2008, *Liturgia prawosławna. Mały słownik*, Warszawa.
- Соболевский А.И., [1901–1902] 2005, *Славяно-русская палеография*, Москва.
- SPXVI – Mayenowa M.R., Peplowski F., Mrowcewicz K. (red.), 1956–2012, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–36, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- ESJP – *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII w.*, M. Bańko i in. (red.), www.sxvii.pl [dostęp: 5.11.2017].
- Witkowski W., 2000, *Dzieje przenikania terminologii religijnej Kościoła bizantyjskiego do języka polskiego, tudzież terminologii Kościoła rzymskiego do języka ukraińskiego*, w: *Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5. *Miejsce i rola kościoła grekokatolickiego w kościele powszechnym*, red. Stanisław Stępień, Przemyśl, http://www.pwin.webfabryka.pl/Publikacje/pol_ukr5.html [dostęp: 5.11.2017].
- Wysocka D., 2005, *O tradycji postrzyżyn na Wschodzie i Zachodzie*, „Przegląd Prawosławny” 11, s. 24–26.